

H.S. 1-18 Hymnus an die Freundschaft.

Prüm 1874

Handwritten musical score for 'Hymnus an die Freundschaft' by Franz Liszt. The score consists of multiple staves with musical notation and lyrics in German. The lyrics are: 'Ihr geliebten Geistes und Dank von mir und Freund nicht ist.' Below the score, there is a handwritten note: 'Zufallig mir die Seiten nicht gefallt. Siquahlij spracht er ganz lässig mir an' in die Handlung der Handlung was für ein kokettisches, es falls so sehr zupfickeln mir gedanklich?'

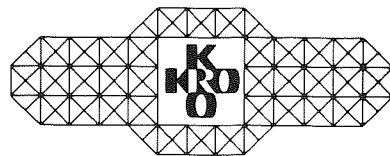
Ihr geliebten Geistes und Dank
von mir und Freund nicht ist.

Zufallig mir die Seiten nicht gefallt.
Siquahlij spracht er ganz lässig mir an
in die Handlung der Handlung was für ein kokettisches,
es falls so sehr zupfickeln mir gedanklich?

Onder: Het handschrift van Nietzsche en zijn moeder

6 juni Amsterdam, Centrum Bellevue,
20.30 uur
9 juni Utrecht, Centrum 't Hoogt,
20.30 uur
13 juni Den Haag, Hot Theater,
20.30 uur

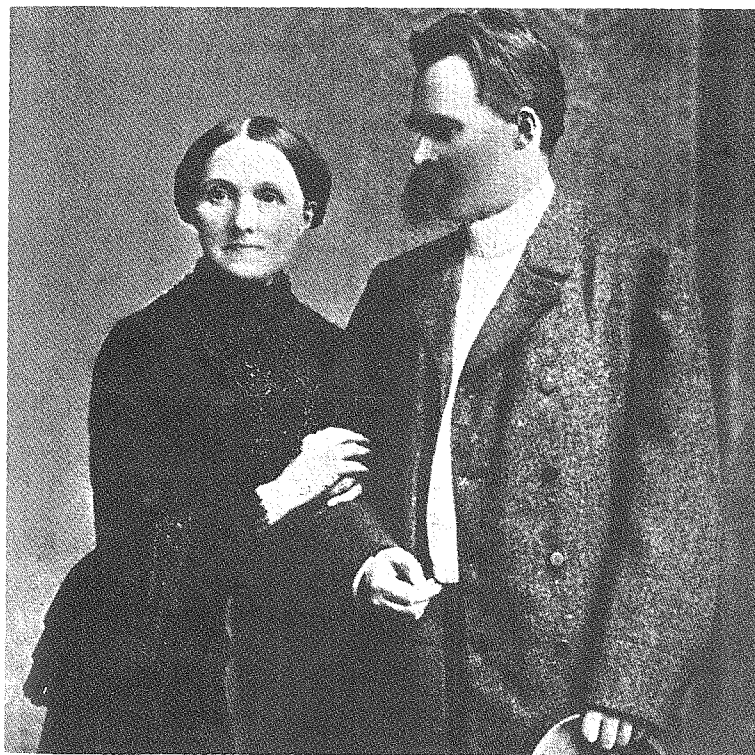
KRO-radio-productie

Nietzsche en de muziek

een geïllustreerd concert

Chaim Levano *samenstelling en artistieke leiding*
Marjes Benoist *piano*
Karel Boeschoten *viol*
Charles van Tassel *bariton*

Nietzsche met zijn moeder vlak na het uitbreken van zijn ziekte 1891

Nietzsche's muziek

De serie van vier radio-programma's over "Nietzsche en de muziek" die de K.R.O. in oktober zal uitzenden, is voor het Holland Festival teruggebracht tot een soort concert-programma. Voor beide projecten geldt de poging te laten zien hoe Nietzsche muziek beleefde, hoe hij erover schreef en dacht en hoe hij componeerde.

Volgens Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844-1900) heeft muziek het vermogen, reeds opgeslagen gevoelens en beelden bij de luisteraar op te roepen. En hij vraagt zich af of deze gevoelens en beelden dezelfde kunnen zijn als die de componist vóór of tijdens het schrijven van die muziek had.

Gevoel en beeld liggen ook ten grondslag aan Nietzsche's tweedeling in de kunsten, n.l. de apollinische en de dionysische. Deze tweedeling beschrijft hij in 1872 in zijn "Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik" als volgt: "ich erkenne in Apollo und Dionysus die lebendigen und anschaulichen Repräsentanten *zweier* in ihren tiefsten Wesen und ihren höchsten Zielen verschiedenen Kunstwelten. Apollo steht vor mir als der erklärende Genius des principii individuationis, durch den allein die Erlösung im Scheine wahrhaft zu erlangen ist: während unter dem mystischen Jubelruf des Dionysus der Bann der Individuation zersprengt wird um der Weg zu den Müttern des Seins, zu dem innersten Kern der Dinge offen liegt. Dieser ungeheure Gegensatz, der sich zwischen der plastischen Kunst als der apollinischen und der Musik als der dionysischen Kunst klaffend auftut, ist einem einzigen der grossen Denker in dem Masze offenbar geworden, dass er, selbst ohne jene Anleitung der hellenischen Göttersymbolik, der Musik einen verschiedenen Charakter und Ursprung vor allen anderen Künsten zuerkannte, weil sie nicht, wie jene alle, Abbild der Erscheinung, sondern unmittelbar Abbild des Willens selbst sei und also zu *allem Physischen der Welt das Metaphysische*, zu aller Erscheinung das Ding an sich darstelle".

De grote denker die Nietzsche hier noemt is Schopenhauer, door wiens werk hij sterk werd beïnvloed.

In het volgende belangrijke citaat koppelt Nietzsche het dionysische in de kunst aan het leven zelf: "auch die dionysische Kunst will uns von der ewigen Lust des Daseins überzeugen: nur wollen wir diese Lust nicht in den Erscheinungen, sondern hinter den Erscheinungen suchen.

Wir wollen erkennen, wie alles, was entsteht, zum leidvollen Untergang bereit sein muss, wir werden gezwungen, in die Schrecken der Individualexistenz hineinzublicken - und sollen doch nicht erstarren: ein metaphysischer Trost reizt uns momentan aus dem Getriebe der Wandelgestalten heraus. Wir sind wirklich in kurzen Augenblicken das Urwesen selbst und fühlen dessen unbändige Daseinsgier und Daseinslust".

Nietzsche hield zich ook bezig met de relatie tussen taal en muziek. Hij zegt verbaasd te zijn dat éénzelfde melodie in staat is vele verschillende teksten te kunnen dragen. Zo'n melodie bezit kennelijk een bepaalde eigenschap die dit verschijnsel mogelijk maakt: "die Melodie gebiert die Dichtung aus sich, und zwar immer wieder von neuem".

Wij hebben ons voornamelijk beziggehouden met de z.g. jonge Nietzsche d.w.z. tot zijn 28/29ste levensjaar (1872/73). Omstreeks die tijd schreef hij zijn laatste piano-compositie "Hymnus auf die Freundschaft" en werd zijn belangrijke geschrift "Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik" gepubliceerd. Dit betekent dat van zijn gedachten en theorieën over muziek niets is terug te vinden in zijn composities die immers allemaal vóór het ontstaan van de voorstudies van "Die Geburt" waren geschreven. Met uitzondering van de reeds genoemde "Hymnus auf die Freundschaft", waarvan Nietzsche beweerde dat deze vanuit dezelfde emoties was ontstaan als zijn filosofie. Nietzsche stuurde verschillende mensen een afschrift van de "Hymnus", onder wie Brahms die hem daarvoor schriftelijk hartelijk dankte.

De "geest" van Nietzsche's muziek sluit aan bij die van zijn tijd: zijn liederen b.v. doen erg aan Schumann denken, brokstukken van sommige piano-composities verwijzen naar Liszt en Chopin en soms enigszins naar Brahms. En toch hebben verschillende van zijn composities typische "Nietzsche-achtige" wendingen.

Nietzsche was een man met vele tegenstrijdige meningen: In 1886, schrijft hij bij een heruitgave van "Die Geburt" een zelfkritiek als voorwoord: hij staat nu vreemd tegenover dit geschrift en hij noemt het een onmogelijk boek, slecht geschreven, zwaarmoedig, pijnlijk, hoogmoedig en dweperig.

Verder is hij eerst een groot bewonderaar van Schumann en Byron, later fel tegen (hij noemde dat o.a. afrekenen met de zoetelijke romantiek); eerst een groot aanhanger van David Strauss - die o.a. beweerde dat Christus een niet bestaande, legendarische figuur was - en hem later aanvallend in zijn eerste "Unzeitgemässe Betrachtung"; eerst slaafse bewondering en eerbied voor Wagner, later hem uiterst fel bestrijdend in o.a. zijn beroemd geworden "Der Fall Wagner" en "Nietzsche contra Wagner". Zijn tegenstrijdigheden blijken ook uit, enerzijds zijn grote bewondering voor de derde-rangs composities van Peter Gast (een vriend van hem) en Hiller, en anderzijds zijn laaiend enthousiasme voor de opera Carmen van Bizet, die hij direct als een meesterwerk herkende en wel twintig maal zag.

Deze tegenstrijdigheden kan men beschouwen als een uiting van iemand, die - volgens het afgezaagde gezegde - op zoek is naar de waarheid. Maar wanneer er iemand is op wie dit gezegde van toepassing is, dan is het wel Nietzsche, want hij beweerde dat voor hem het zoeken naar waarheid belangrijker was dan de waarheid zelf. Nietzsche, in 1844 geboren, werd in de loop van 1888/89 geestesziek. Zijn trouwste en belangrijkste vriend, Franz Overbeck, met wie hij jaren lang samen in hetzelfde huis te Basel woonde en met wie hij eindeloos discussieerde, 4-handig piano speelde, samen de maaltijd gebruikte en door wie hij sterk werd beïnvloed, snelde onmiddellijk te hulp toen Jacob Burckhardt hem de volgende "waaninbrief" liet lezen:

An Jacob Burckhardt
(Poststempel: Turin, 5.1.1889)

Am 6. Januar 1889

Lieber Herr Professor, zuletzt wäre ich sehr viel lieber Basler Professor als Gott; aber ich habe es nicht gewagt, meinen Privat-Egoismus so weit zu treiben, um seinetwegen die Schaffung der Welt zu unterlassen. Sie sehen, man muss Opfer bringen, wie und wo man lebt.

- Doch habe ich mir ein kleines Studenten-Zimmer reserviert, das dem Palazzo Carignano (-in dem ich als Vittorio Emanuele geboren bin) gegenüberliegt und ausserdem erlaubt, die prachtvolle Musik unter mir, in der Galleria Subalpina, von seinem Arbeitstisch aus zu hören. Ich zahle 25 frs. mit Bedienung, besorge mir meinen Tee und alle Einkäufe selbst, leide an zerrissenen Stiefeln und danke dem Himmel jeden Augenblick für die alte Welt, für die die Menschen nicht einfach und still genug gewesen sind. - Da ich verurteilt bin, die nächste Ewigkeit durch schlechte Witze zu unterhalten, so habe ich hier eine Schreibe, die eigentlich nichts zu wünschen übrig lässt, sehr hübsch und ganz und gar nicht anstrengend. Die Post ist fünf Schritt weit, da stecke ich selber die Briefe hinein, um den grossen Feuilletonisten der grande monde abzugeben. Ich stehe natürlich mit dem Figaro in näheren Beziehungen, und damit Sie einen Begriff bekommen, wie harmlos ich sein kann, so hören Sie meine ersten zwei schlechten Witze:

Nehmen Sie den Fall Prado nicht zu schwer. Ich bin Prado, ich bin auch der Vater Prado, ich wage zu sagen, dass ich auch Lesseps bin...Ich wollte meinen Parisern, die ich liebe, einen neuen Begriff geben - den eines anständigen Verbrechers. Ich bin auch Chambige - auch ein anständiger Verbrecher.

Zweiter Witz. Ich grüsse die Unsterblichen. Monsieur Daudet gehört zu den quarante.

Astu

Vanaf het moment dat Nietzsche's geestelijke toestand steeds slechter werd, begonnen de eindeloze manipulaties en gerechtelijke chicanes van zijn zuster Elisabeth om zoveel mogelijk greep te krijgen op het hele werk van haar broer. Geen middel liet ze onbeproofd: vervalsingen van brieven, het aanspannen van processen om "verderfelijke en onchristelijke" publicaties van werken van haar broer te verhinderen, tot het ontfuselen van de handtekening van haar moeder om zo in het bezit te komen van al het werk van Nietzsche.

Voor zijn dood (in 1900) begon over Nietzsche een literatuur te ontstaan die langzamerhand enorm uitgebreid is. Zijn muziek echter werd pas in 1976 gepubliceerd en het is voor het eerst dat de meeste composities van deze kunstzinnige, muzikale, dichterlijke en geniale denker in Nederland tot klinken worden gebracht.

Friedrich Nietzsche als componist

Melodie-fragment (No. 43, Janz) viool-solo

Dit is, voor zover bekend, de eerste door Nietzsche waarschijnlijk in 1854 genoteerde muziek. Friedrich Wilhelm Nietzsche werd in 1844 in het Duitse dorp Röcken geboren. Het gezin, met nog een broertje en zusje, was zeer protestants. Nadat de vader in 1849 en het broertje in 1850 waren overleden verhuisde het gezin dat jaar naar het stadje Naumburg. In 1854 ging Nietzsche naar het plaatselijke Dom-gymnasium dat hij tot 1858 bezocht.

Tussen 1854 en '58 schrijft hij gedichten en componeert een sonatine, enkele zeer korte en fragmentarische sonates, een zg. verjaardagssymfonie (voor piano met een melodie-instrument), een ouverture voor strijkorkest van slecht 41 maten, verschillende zeer korte pianostukjes en enkele motetten. Dit alles is onbeholpen, meestal zeer kort en fragmentarisch en zonder veel logica. Bovendien zeer sterk beïnvloed door de componisten die hij als jongen hoorde. (Haydn, Mozart, Beethoven b.v.)

De muziek heeft in Nietzsche's leven een fundamentele en soms overheersende rol gespeeld. Tot op 5-jarige leeftijd hoorde en zag hij zijn vader piano spelen. Nietzsche kreeg pianoles, leerde zichzelf wat muziektheorie en begon als 10-jarig jongetje te componeren.

Als 14-jarige jongen schreef hij het volgende over muziek:
"Man muss alle Menschen, die sie verachten, als geistlose, den Tieren ähnliche Geschöpfe betrachten. Immer sei diese herrlichste Gabe Gottes meine Begleiterin auf meinem Lebenswege und ich kann mich glücklich preisen, sie lieb gewonnen zu haben".

Ter gelegenheid van de verjaardag van iemand uit zijn directe omgeving schreef Nietzsche in 1857 genoemde verjaardagssymfonie. Hij speelde intussen sonates van Beethoven, was diep onder de indruk van Händel's Messias, kende natuurlijk Bach en had pas 12 symfonieën van Haydn gekregen voor piano 4-handig. Zijn korte verjaardagssymfonie, voor piano en melodie-instrument (waarschijnlijk viool) is fragmentarisch en heeft enkele plotselinge overgangen.

Geburtstagssinfonie (No. 47, Janz) piano en viool

Na vier jaar Dom-gymnasium te Naumburg, ging hij naar de bekende en nogal elitaire internaatsschool in Pforta dat ong. 5 km. van Naumburg lag. Deze school herbergde ongeveer 180 leerlingen en dank zij een zeer strenge discipline en regime stond zij borg voor een uitgebreide gymnasiale en diepgaande klassiek-filologische opleiding.

Nietzsche schrijft zelf in 1868, dus op 24-jarige leeftijd over zijn schooltijd in Pforta o.a.:

Gerade aber dieser fast militärische Zwang, der, weil er auf die Masse wirken soll, das Individuelle kühl und oberflächlich behandelt, fürchte mich wieder auf mich selbst zurück.

Ich rettete vor dem einförmigen Gesetz meine privaten Neigungen und Bestrebungen, ich lebte einen verborgenen Kultus bestimmter Künste, ich bemühte mich in einer überreizten Sucht nach universellen Wissen und Genüssen die Starrheit einer gesetzlich bestimmten Zeitordnung und Zeitnutzung zu brechen. Es fehlte an einigen äussern Zufälligkeiten; sonst hätte ich damals gewagt, Musiker zu werden. Zur Musik nämlich fühlte ich schon seit meinem neunten Jahre den allerstärksten Zug.

In Pforta werd het Latijn en Grieks intensiever onderricht dan op andere middelbare scholen. Niet alleen werden er ongehoord veel schrijvers uit de oudheid gelezen en geïnterpreteerd, ook dienden de leerlingen de klassieke talen in woord en schrift volkomen te beheersen.

Nietzsche componeerde in 1857/58 verschillende Allegro's voor piano.

Allegro (No. 55b, Janz) piano

In het begin van zijn schooltijd in Pforta had Nietzsche veel last van heimwee en om zich daartegen beter te kunnen wapenen kreeg Nietzsche de volgende richtlijnen van zijn mentor Prof. Buddensieg:

1. *Wenn wir etwas Tüchtiges lernen wollen, können wir nicht immer zu Hause bleiben.*
2. *Das wollen die lieben Eltern nicht; wir fügen uns deshalb in den Willen der Eltern.*
3. *Unsre Lieben sind in Gottes Hand; wir sind immer von ihren Gedanken begleitet.*
4. *Wenn wir tüchtig arbeiten, so vergehen traurige Gedanken.*
5. *Hilf das alles nicht, so bete zu Gott dem Herrn.*

Tijdens zijn eerste schooljaar in Pforta schrijft Nietzsche behalve een Streichquartettsatz van 58 maten ook nog 2 inleidingen voor piano.

Einleitung (No. 62, Janz) piano 4-handig

Tijdens de zomervakantie in 1860 richtten Nietzsche met zijn twee vrienden Wilhelm Pinder en Gustav Krug de club "Germania" op. Iedereen moest maandelijks een werkstuk inleveren, b.v. een gedicht, een compositie of een verhandeling over een bepaald onderwerp. Zo'n werkstuk werd dan door iedereen kritisch beoordeeld. De club "Germania" bleef tot de zomer 1863 bestaan en het was Gustav Krug die voor het eerst Wagner in de club introduceerde door het houden van een lezing over enkele scènes van de opera "Tristan und Isolde", en hij speelde deze scènes voor uit een piano-uittrekkel van Hans von Bülow. En in die tijd schreef Nietzsche o.a. het volgende over muziek aan zijn vriend Krug, een groot bewonderaar van Wagner:

"Auch über dich und deinen Verstand schütteln manche Leute den Kopf, wenn du wie niedergeschmettert von der Macht der Musik vor den leidenschaftlichen Wogen Tristan und Isolde dastehst. Beides, sowohl Albrechtsbergers Kontrafugen und Wagnersche Liebesszenen ist Musik; beiden muss etwas gemeinsam sein; das Wesen der Musik. Das Gefühl ist gar kein Massstab für Musik."

Hier zien we hoe Nietzsche de fuga's van Albrechtsberger (de theorieleeraar van Beethoven) en de muziek van Wagner niet alleen beide als muziek erkent maar ook van af dat moment op zoek is naar iets dat het wezen van de muziek zou kunnen bepalen, iets wat hij later gevonden meende te hebben in "Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik".

Een andere inleiding die Nietzsche voor piano schreef is maar 19 maten lang. Hoe kort ook, toch zijn er verschillende stemmingswisselingen en het slot is, harmonisch gezien, merkwaardig.

Einleitung (No 68, Janz)

piano

Uit vele schetsen en ontwerpen bestaat het "Weihnachtsoratorium" dat gedurende 1861/62 ontstond. Nietzsche stond een groots opgezet geheel voor ogen - want hij wilde ook de wereld der heidenen muzikaal uitbeelden-waarin een Wagner-achtige wending te horen is.

2e Einleitung zu "Heidenwelt" (bl. 284, Janz. Mus. Nachlass)

1861 was ook weer een jaar vol met allerlei activiteiten. Behalve schriftelijke beschouwingen over de Dante-symfonie van Liszt, Foscari van Byron (Nietzsche was een groot bewonderaar van hem), en het oratorium als kunstvorm, schreef hij een verhandeling over de eveneens door hem bewonderde dichter Hölderlin.

Een leraar schrijft als "correctie-vermaning" onder Nietzsche's geschrift: "Ik zou de schrijver van dit opstel de vriendelijke raad willen geven zich aan een gezonde, meer heldere en meer duitse dichter te houden; en zijn vriend Pinder beschouwt de dichter Hölderlin, als zovele andere Duitsers trouwens, als een halve gek, die abnormale geluiden voortbrengt, De Wereld der Heidenen bewondert en hevige uitvallen doet naar Duitsland. De reactie van Nietzsche op een en ander luidt als volgt:

"In der Tat, diese Prosa ist Musik, weiche schmelzende Klänge, von schmerzlichen Dissonanzen unterbrochen, endlich verhauchend in düstren, unheimlichen Grabliedern.... endlich ist noch eine ganze Reihe von Gedichten bemerkenswert, in denen er den Deutschen bittere Wahrheiten sagt, die leider nur oft allzu begründet sind. Auch in Hyperion schleudert er scharfe und scheidende Worte gegen das deutsche "Barbarenum". Dennoch ist dieser Abscheu vor der Wirklichkeit mit der grössten Vaterlandsliebe vereinbar, die Hölderlin auch wirklich in hohem Grade besass. Aber er hasste in dem Deutschen den blossen Fachmenschen, den Philister".

In hetzelfde jaar 1861 voegt Nietzsche drie instrumentale fragmenten van zijn Weihnachtsoratorium bij elkaar, n.l. "Heidenwelt", "Sternewartung", en "Der Könige Tod". Het geheel, voor piano 4-handig geschreven, noemde hij heel typerend "Schmerz ist der Grundton der Natur". Typerend omdat Nietzsche met deze titel (afkomstig van Justinus Kerner) aangaf dat de mens en zijn omringende natuur doortrokken was van een lijden aan het leven zelf.

Schmerz ist der Grundton der Natur (No. 70, Janz)

piano 4-handig

In dit zelfde jaar wordt Nietzsche enorm aangetrokken en geboeid door de sagen rondom de Oostgotische koning Ermanarich. Tot 1865, vier jaar lang dus, hield de Ermanarich-stof Nietzsche bezig. In '62 ontstaan allerlei ontwerpen voor scènes en een karakteristiek voor de personages. In '63 een diepgaande verhandeling over het onderwerp en in '65 een scenario voor een opera.

Nietzsche's verklarende beschrijving van zijn Ermanarich-muziek is als volgt

Die erste Takte - heroisch düster - führen uns den greisen Ermanarich vor, eine ernste, wilde Heldenpersönlichkeit, der Milde und Zartheit fern, die auf ihre verrauschten Lebenswogen kalt herabschaut. Die nächsten sechs Takte zeigen mehr Lebhaftigkeit und Unruhe, eine leise Freude schimmert durch - erwartet doch der alte Held den Brautzug mit der lieblichen Swanhild, angeführt von seinem Sohn Randwe! Von ferne klingen die Töne eines nationalen Marsches, der Zug kommt näher, die Gefühle Ermanarichs steigern sich zu leidenschaftlicher Hast. Ist es Ungeduld, oder denkt er seines Sohnes, seines heissblütigen Randwe? Ahnt er, fürchtet er? Seine stürmischen Gefühle verschlingt der machtvoll eintretende Hochzeitsmarsch, voll ungarischer Glut und Kraft. Währendem wogt der Zug bis an seinen Palast heran; Swanhild, von Jungfrauen umringt, geht auf den König zu, von Harfenklängen eingeführt, »blind wie der Sonnenstrahl, der in den Sälen

glänzt« (Edda), aber doch durchhaucht von Besorgnis, wenn sie den greisen, blitzaugigen Ermanarich anschaut. Das folgende Motiv, basierend auf den Tönen, die das Swanhildenthema durchklingen - andeutend die Gleichstimmung der Seelen - tritt grell und heftig auf, schmerzdurchwühlt, gramumnachtet. Randwe empfindet den Zwiespalt der Verhältnisse stark und leidenschaftlich, den Zwiespalt seiner Liebe und der Liebe seines Vaters; weltenschmerzliche Verbitterung, dass seine Liebe zerstört, unheimliche Gedanken durchzucken ihn und ziehen nieder in die Tiefe, stumm fragend. Da dringen von fern die Klänge des Hochzeitsmarsches an ihn heran, heiter und traurig, herbe und süß: Randwe bricht in Wut aus, er flucht und tobt, leidenschaftliche Triolen, impetuos vorgetragen, zeichnen seine Verzweiflung. Seine Liebe zu Swanhild dringt durch, er wird weicher gestimmt, aber doch noch ist er furchtbar aufgeregt, die Gedanken und Gefühle stürmen und wechseln in ihm. Die für ihn fürchterlichen Klänge des Hochzeitsmarsches umziehn seine Seele, reißen sie fort, immer schneller, immer stürmischer. Hier liegt in dem Ermanarich-Drama der Punkt, wo Randwe in den Hochzeitssaal hereinstürzt, wütend Swanhild an sich reißt, wo Ermanarich seinen Dolch nach im wirft. Die Musik drückt bloss die wachsende Leidenschaft aus, jähe Aufschreie der Verzweiflung, dann plötzliches Entsetzen über seine Tat, die Wut Ermanarichs, dessen Augen rollen, dessen Seele aufflutet, der den Sohn verflucht, dem Henker übergibt; dann wie in Betäubung dasteht, von den Wellen der Wut verschlungen, stumm und finster. Leise setzen die Musikanten das Hochzeitsmarschmotiv ein: das packt Ermanarichs Seele, das rüttelt ihn aus seiner Betäubung; das Fürchterliche übermannt ihn plötzlich, ozeanartig tost er auf; der Rhythmus der Hochzeitsklänge klingt verzerrt, wie aus wildem Traum auftauchend, in seiner Seele Tiefe. Ein Geiger nimmt das Thema wehmütig, doch slawisch trotzig auf. Ein letzter Aufschrei Ermanarichs - voll ungarischer Wildheit - und der erste Teil eines Dramas ist ausgespielt, alles ist stumm, tot, harrend auf Erlösung.

Ermanarich, Symphonische Dichtung (no. 12, Janz)

Naar aanleiding van deze Ermanarich-compositie schreef hij de volgende zelfkritiek:

"Es sing keine Goten, keine Deutschen, die ich gezeichnet, es sind .... Ungargestalten; der Stoff ist aus der germanischen Welt in die ungarischen Pussen, in die ungarischen Glutseelen getragen .... Sodann fehlen auch die Personen jene urgermanischen, mächtigen Züge und Eigenschaften, die Gefühle sind mehr wühlend, modernisiert, zu viel Reflexion und zu wenig Naturkraft".

Niet alleen dat Nietzsche componeerde, hij improviseerde aan het klavier en van vele vrienden van hem weten we dat hij met zijn improvisaties diepe indruk wist te maken. Het is niet toevallig dat zijn composities soms een improviserend karakter hebben. Vooral tijdens een onweer, dat voor hem een grote aantrekkingskracht had, improviseerde Nietzsche op zijn best. Bovendien verbindt hij filosofische beschouwingen aan het verschijnsel onweer, en hij schrijft daarover op 22-jarige leeftijd:

"Das Gewitter entlud sich höchst gewaltig mit Sturm und Hagel, ich empfand einen unvergleichlichen Aufschwung .... Was war mir den Mensch und unruhiges Wollen! was war mir das ewige "Du sollst", "Du sollst nicht"? Wie anders der Blitz, der Sturm, der Hagel, freie Mächte, ohne Ethik! wie glücklich, wie kräftig sind sie, reiner Wille, ohne Trübung durch den Intellekt!" (bl. 98, Janz)

En veel later, tijdens het schrijven van zijn "Also sprach Zarathustra" in 1882:

Im dunklen Gewitter will ich verschwinden: und für meine letzten Augenblicke will ich Mensch zugleich und Blitz sein". (bl.98, Janz)

In de jaren 1861/62 schrijft Nietzsche o.a. over "de vrije wil en het noodlot", kritische beschouwingen over het christendom en hij geeft aanzetten tot de relativiteit van de moraal, de filosofie van het worden, het

probleem van het individu in de maatschappij en hij uit zijn afkeer over de idee van de gelijkheid van de mensen, waarmee hij automatisch het socialisme en het communisme veroordeelt. Wij zien het ontstaan van het begrip Übermensch, gekoppeld aan de mening, dat de mens iets is wat te overwinnen valt en als voorbeelden hiervan beschouwde hij de sagenfiguur Ermanarich en zijn lievelingsdichter Byron. In een voordracht n.l. over Byron, eind 1861 gebruikt Nietzsche voor het eerst het woord "Übermensch".

In 1862 schreef Nietzsche vier "Ungarische Skizzen".

Ungarische Marsch (No. 5, Janz)

Zigeunertanz (No. 6, Janz)

Ondanks zijn positieve activiteiten, zoals het componeren van de vier Hongaarse schetsen en de aanzetten tot allerlei filosofische beschouwingen viel hij ook ten prooi aan zeer sombere buien en naar aanleiding van zo'n stemming dichtte hij als 19-jarige in de stijl van Heine:

"Wie schön die Welt zu verschlingen im universellen Drang, und dann eine Zeitschrift schreiben über den Weltumfang".

Dit neemt niet weg dat de muziek voor hem in deze tijd zo belangrijk was dat hij eveneens begin 1863 zijn moeder schrijft:

"Es kommt mir alles tot vor, wo ich nicht Musik höre".

Nietzsche was een groot bewonderaar van de muziek van Schumann en dat is zeer duidelijk te merken en een 16-tal liederen die hij tussen 1861 en 1864 schreef. Een van de liederen die Nietzsche in de jaren 1862/63 schreef is een z.g. melodrama, d.w.z. een gesproken tekst met piano-begeleiding en getiteld "Das zerbrochene Ringlein", tekst van Joseph von Eichendorff.

De jaarwisseling was voor Nietzsche zeer belangrijk. Die ging gepaard met kritische zelfbeschouwingen, heftige gevoelens over het afgelopen jaar en de brandende vraag wat de toekomst zou brengen. Deze emoties probeerde hij tijdens de jaarwisseling van 1863/64 vast te leggen in een grote fantasie voor viool en piano, getiteld: "Eine Sylvesternacht".

Eine Sylvesternacht (No. 19, Janz)

viool en piano

Over de macht van de wil in relatie tot de menselijke stemmingen schrijft Nietzsche in 1864:

"Alles, was die Seele nicht reflektieren kann, trifft sie nicht; da es aber in der Macht des Willens steht, die Seele reflektieren zu lassen oder nicht, trifft die Seele nur das, was sie will! Und das scheint vielen widersinnig; denn sie erinnern sich, wie sie sich gegen gewisse Empfindungen sträuben. Aber was bestimmt schliesslich den Willen? Oder wie oft schläft der Wille und nur die Triebe und Neigungen wachen!

En hij wenst zichzelf geluk met zijn vele wisselende stemmingen en emoties, zijn avonturen in de geest en de nog komende veranderingen in zijn wezen, waarvan alle goede en slechte eigenschappen zullen dienen voor diepere gevoelens en wijsheid in de toekomst.

"Seid mir gegrüsst, liebe Stimmungen, wundersame Wechsel einer stürmischen Seele, mannigfach wie die Natur ist, aber grossartiger als die Natur ist, da ihr ewig euch steigert, ewig aufstrebt; die Pflanze aber duftet noch jetzt wie sie am Tage der Schöpfung duftete. Ich liebe nicht mehr, wie ich vor Wochen liebte; ich bin in diesem Augenblick nicht mehr so gestimmt wie ich es beim Beginn des Schreibens war".

In 1864 componeert Nietzsche ook twee z.g. Poolse dansen, waarvan de gezamenlijke titel luidt: 'Unserer Altvordern eingedenk', en die duidelijk slaat op de voorouders, die Nietzsche in Polen situeert; en later zal hij herhaaldelijke malen beweren dat hij van adellijke Poolse afkomst is.

In de 1e dans met als ondertitel "Mazurka" heeft Nietzsche de zo typerende 3/4 maat van de Mazurka omgegooid tot een 2/4 maat en de beginmaten van de bekendste Mazurka van Chopin gebruikt, en de 2de dans, die aan zijn zuster is opgedragen, heeft een Hongaarse ondertitel "Aus der

Czarda" en daarin is juist de oorspronkelijke 2/4 maat door hem verwisseld met een 3/4 maat.

Mazurka (No. 13a, Janz)

Aus der Czarda (No. 13b, Janz)

Als laatste-jaar-leerling (Primaner) leverde hij commentaar op het eerste koor uit "Koning Oedipus" van Sophokles, waarbij hij op zoek is naar de oorsprong van de tragedie; van daaruit komt hij tot de idee van een z.g. Gesamtkunstwerk, dat hij later bij Wagner meent te herkennen als een onderdeel van een nieuwe Duitse cultuur.

In 1864 deed Nietzsche met goed gevolg eindexamen in zijn school te Pforta en liet zich datzelfde jaar aan de Universiteit van Bonn als theologie-student inschrijven. Een maand na zijn komst naar Bonn schreef hij twaalf liederen, die o.a. aan zijn zuster en moeder zijn opgedragen. Over de uitvoering van deze liederen geeft hij zelf ook aanwijzingen aan zijn zuster, behalve voor het eerste lied dat "Beschwörung" heet, op een tekst van Puschkin.

Beschwörung (Puschkin, No. 20, Janz)

zang en piano

"Die besten, aber auch schwersten Lieder sind "Gern und Gerner" und "Unendlich". Das Lied "Unendlich" muss mit voller Leidenschaft ausgeführt werden. Nimm den Mittelvers langsamer. Besonders muss die Begleitung vorzüglich eingeübt sein, wenn das Lied gefallen soll".

Het lied "Unendlich" is op tekst van de hongaar Petöfi.

Unendlich (Petöfi, No. 23, Janz)

zang en piano

Nadat Nietzsche in 1865 zijn moeder, tot haar grote ontzetting, had medegedeeld geen theologie meer te willen studeren en ook ten zeerste tegen het Christendom te zijn, schreef hij zijn zuster Elisabeth, die hem aanbad, het volgende over het zoeken naar waarheid:

"Kommt es denn darauf an, die Anschauung über Gott, Welt und Versöhnung zu bekommen, bei der man sich am bequemsten befindet, ist nicht viel mehr für den wahren Forscher das Resultat seiner Forschung geradezu etwas Gleichgültiges? Suchen wir denn bei unserm Forschen Ruhe, Friede, Glück? Nein, nur die Wahrheit, und wäre sie höchst abschreckend und hässlich.

Noch eine letzte Frage: wenn wir von Jugend an geglaubt hätten, dass alles Seelenheil von einem anderen als Jesus ist, ausflüsse, etwa von Muhammed, ist es nicht sicher, dass wir derselben Segnungen teilhaftig geworden wären? Gewiss, der Glaube allein segnet, nicht das Objektive, was hinter dem Glauben steht, Willst du Seelenruhe und Glück erstreben, nun so glaube, willst du ein Jünger der Wahrheit sein, so forsche. Dazwischen gibt es eine Menge halber Standpunkte. Es kommt aber auf das Hauptziel an".

Van de 12 liederen die Nietzsche in Bonn schreef zijn er 9 bewaard gebleven. Daartoe behoren o.a. "Ungewitter" en "Gern und Gerner" op teksten van Adalbert von Chamisso, en "Junge Fischerin" op een tekst van Nietzsche zelf. Hij geeft voor deze liederen aan zijn zuster de volgende aanwijzingen:

"Das Ungewitter" von Chamisso wird dir gefallen; spiele und singe es ernst, düster und entschlossen, bis auf den mittlsten Vers, der den Contrast nach beiden Seiten hin bildet".

Ungewitter (Von Chamisso, No. 25, Janz)

zang en piano

"Gern und Gerner" muss sehr schwungvoll, keck und graziös ausgeführt werden".

Gern und Gerner (No. 26, Janz)
zang en piano

"Junge Fischerin" ist ein Lied im höchsten Zukunftsstile mit einem natürlichen Aufschrei und dergleichen Ingredienzen einer stillen Narrheit. Zu Grunde liegt ein Gedicht das ich als Untersecundaner gemacht habe. Ein Fischermädchen, dass sich nach ihrem Schatz sehnt- voilà le sujet".

Junge Fischerin (No. 29, Janz)
zang en piano

Een van Nietzsche's schoolvrienden uit Pforta schrijft hem dat hij in Leipzig gaat studeren. Ook professor Ritschl, de beroemde filoloog en leermeester van Nietzsche vertrekt van Bonn naar Leipzig. En dit zijn voor Nietzsche al voldoende redenen om in oktober 1865 eveneens naar Leipzig te vertrekken om daar verder filologie te studeren. Zijn verblijf in Leipzig zal met onderbrekingen tot 1869 duren.

Nietzsche leest voor het eerst de werken van Schopenhauer, raakt daarvan zeer onder de indruk, wordt er door beïnvloed. Hij voelt zich zeer verwant en verbonden met de uitspraak van Schopenhauer over de verlossende functie van de kunsten in het leven, vooral van de zo door Nietzsche geliefde muziek, die Schopenhauer als de zuiverste kunstuiting beschouwde.

In ditzelfde jaar onstond, het korte pianostuk "Das Fragment an sich". De titel zou een humoristisch antwoord van Nietzsche zijn op de opmerking van zijn medestudent en vriend Rohde in Leipzig dat zijn composities in vele fragmenten uit elkaar vallen. Aan het eind van "Das Fragment an sich" schrijft Nietzsche: "Da Capo con malinconia", zonder Fine-tekens, m.a.w. oneindig te herhalen. En we zien dat de grap van Erik Satie met zijn pianostuk "Vexations" al veel eerder door Nietzsche bedacht is.

Das Fragment an sich (No. 35, Janz),
piano

In 1868 komt de grote ommekeer in Nietzsche's leven. Hij hoort de Tristan- en Meistersinger-ouvertures van Wagner, ontmoet de meester zelf in Leipzig en is vanaf dat moment bijna gebiologeerd door zijn muziek en zijn persoonlijkheid. Wagner wordt voor hem de grote meester, een soort godheid. Wij laten Nietzsche zelf uitgebreid aan het woord met zijn beschrijving van die eerste, historische ontmoeting:

Ich werde Richard vorgestellt und rede zu ihm einige Worte der Verehrung: er erkundigt sich sehr genau, wie ich mit seiner Musik vertraut geworden sei, schimpft entsetzlich auf alle Aufführungen seiner Opern, mit Ausnahme der berühmten Münchener und macht sich über die Kapellmeister lustig, welche ihrem Orchester im gemütlichen Tone zurufen: »Meine Herren, jetzt wird's leidenschaftlich«, »Meine Gutsten, noch ein Bisschen leidenschaftlicher!«

Vor und nach Tisch spielte Wagner, und zwar alle wichtigen Stellen der "Meistersinger", indem er alle Stimmen imitierte und dabei sehr ausgelassen war. Es ist nämlich ein fabelhaft lebhafter und feuriger Mann, der sehr schnell spricht, sehr witzig ist und eine Gesellschaft dieser privatesten Art ganz heiter macht. Inzwischen hatte ich ein längeres Gespräch mit ihm über Schopenhauer: ach, und Du begreifst es, welcher Genuss es für mich war, ihn mit ganz unbeschreiblicher Wärme von ihm reden zu hören, was er ihm verdanke, wie er der einzige Philosoph sei, der das Wesen der Musik erkannt habe.

Wagner had zo'n verpletterende indruk op Nietzsche gemaakt dat hij in December nog aan zijn vriend Rodhe de volgende brief schreef:

Wagner, wie ich ihn jetzt kenne, aus seiner Musik, seinen Dichtungen, seiner Ästhetik, zum nicht geringsten Teile aus jenem glücklichen Zusammensein mit ihm, ist die leibhaftigste Illustration dessen, was Schopenhauer ein Genie nennt: wir könnten endlich uns von dem Gefühlsschwunge seiner Musik wegweisen lassen, von diesem Schopenhauerischen Tonmeere, dessen geheimsten Wellenschlag ich

mitempfinde, so dass mein Anhören Wagnerischer Musik eine jubelnde Intuition, ja ein staunendes Sichselbstfinden ist."

(9 Dezember 1868 an E. Rodhe).

Nietzsche geloofde dat zijn grote en geliefde wereld der antieken niet echt verdwenen was, maar dat die nu op een of andere manier door de muzikalen ideeën-wereld van Wagner tot een wedergeboorte zou komen m.a.w. een nieuw soort Duits of Germaans Hellenendom, een nieuwe Duitse cultuur. Dit blijkt uit de volgende opmerkingen van hem over Schopenhauer:

"Es ist dies das Zeitalter Schopenhauers; ein gesunder Pessimismus, der zum Hintergrund das Ideal hat, ein Manneskräftiger Ernst, eine Abneigung gegen das Hohle, Substanzlose und Zuneigung zum Gesunden und Einfachen .... Schopenhauer ist der Philosoph einer wiedererweckten Klassizität, eines germanischen Hellenentums. Schopenhauer ist der Philosoph eines regenerierten Deutschlands ... Er ist der wahrste Philosoph... für Schopenhauer ist Philosophie ein ungestümer Trieb".

Begin 1869 wordt Nietzsche benoemd tot professor in de klassieke filologie aan de Universiteit van Basel en een maand later brengt hij het eerste van zijn vele bezoeken aan het voor hem bijna heilige Tribschen, het verblijf van Wagner, bij het Vierwoudstedenmeer, en niet ver van Luzern

In 1871 componeert Nietzsche de "Nachklang einer Sylvesternacht mit Prozessionslied, Bauerntanz und Glockengeläut" voor piano 4-handig. Uit de "Nachklang einer Sylvesternacht" laten we nu de "Bauerntanz" horen.

Bauerntanz uit "Nachklang einer Sylvesternacht" (No. 36, Janz)
piano 4-handig

Nietzsche schrijft zelf over deze "Nachklang einer Sylvesternacht" aan zijn vriend Krug:

"Diese Composition sei aus der Luft gefallen. Jedenfalls klingt sie gut: sie hat etwas Populäres, geräth nie in's Tragische, wenn auch in's Ernste und wehmüthige. Munter ist sie triumphirend, ja auch schmerzlich ausgelassen, kurz- wenn Du Dich unserer Ferienstimmung erinnern willst, der Spaziergänge über den Knabenberg, bis auf "das Ding an sich", so wirst Du eine Exemplifikation dieser "dionysischen Manifestation" haben. Es ist sonderbar, dass die eigne Empfindung sich so schwer übertragen lässt, und was man dann noch an einer solchen Musik percipirt, ohne diese meine

*Also sprach Zarathustra,
Ein Lied für Allen und Niemand.
Von
F. N.*

*Mit diesem Lied bin ich in mein Leben
"Ding" eingeboren - man jult ab und auf
muss in Wohlstand stehen so Vorurtheile
gewissen werden. Es ist ein wunderbares
Lied von "Moral - Nichtigkeit"*

Empfindung, das weiss Gott. Es muss was Seltsames sein, und ich kann mich schlechterdings nicht eindenken.

Nietzsche ziet hier duidelijk de muziek als directe afspiegeling, als directe "wilsuïting" van zijn beelden en gevoelens die hij ondervonden heeft tijdens of vóór het componeren van deze muziek. Muziek is van alle kunsten het meest in staat om iets dat onder de oppervlakte bij de mens leeft direct in een beeld of gevoel om te zetten. Deze opvattingen, afkomstig van Schopenhauer, worden zonder meer door Nietzsche gedeeld.

Begin 1872 wordt zijn eerste filosofisch werk "Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik" gepubliceerd. Hierin beschrijft hij o.a. het ontstaan van de Griekse tragedie en met een reuzezwaai signaleert Nietzsche dat de geest van diezelfde tragedie terug te vinden is in de muziek van Wagner. Volgens Nietzsche was Wagner n.l. het genie dat in staat zou zijn de essentie van de Griekse tragedie te verbinden met een nieuwe duitse muziekcultuur. Nietzsche beschrijft verder uitvoerig de tweedeling die hij in de kunst maakt; en kunst betekende voor hem eigenlijk de muziek, die gedurende zijn hele bestaan een soort levensvoorwaarde was.

Die tweedeling, of zoals hij het een keer noemde: de beide zijden van een medaille, noemde hij Dionysisch en Apollinisch, waarvan het Dionysische, het bevrijdende, het roesachtige, maar ook het zichzelf vernietigende deel van de mens is, die probeert door een mystiek soort oergevoel zich te verlossen, terwijl het Apollinische de beeldenwereld van de droom is, het beschouwende, het naar binnen gekeerde deel van de mens.

Die hele wereld van verschijningen en beelden, al die individuele noodlotten zag hij als versplinteringen van het Dionysische, van het z.g. Oerene. En dit Oerene- het "gevoelsfundament" van het zijn (Schopenhauer's Wil) wordt door Nietzsche ervaren door de muziek.

En Nietzsche, als navolger van Schopenhauer en als aanduider van de leer van Freud, schrijft ook in zijn boek "Die Geburt der Tragödie":

"Auch die dionysische Kunst will uns von der ewigen Lust des Daseins überzeugen: nur sollen wir diese Lust nicht in den Erscheinungen, sondern hinter den Erscheinungen suchen. Wir sollen erkennen, wie alles, was entsteht, zum leidvollen Untergange bereit sein muss, wir werden gezwungen, in die Schrecken der Individualexistenz hineinzublicken- und sollen doch nicht erstarren: ein methaphysischer Trost reisst uns momentan aus dem Getriebe der Wandelgestalten heraus. Wir sind wirklich in kurzen Augenblicken das Urwesen selbst und fühlen dessen unbändige Daseinsgier und Daseinslust.

Verschillende onderwerpen die Nietzsche in zijn "Die Geburt der Tragödie" ter sprake brengt blijven belangrijk, zoals nog eens uit zijn volgende beschrijving blijkt:

"Dem, der sich dem Eindruck einer Symphonie ganz hingibt, ist, als sähe er alle möglichen Vorgänge des Lebens und der Welt an sich vorüberziehen: dennoch kann er, wenn er sich besinnt, keine Ähnlichkeit angeben zwischen jenem Tonspiel und den Dingen, die ihm vorschwebten".

In 1872 componeert Nietzsche de "Manfred Meditation". Met deze compositie wil hij zich afzetten tegen zijn vroegere Byron-manie en bewondering voor Schumann, waarover hij nu zegt:

"Ich habe eigens, aus Ingrim gegen diesen süsslichen Sachsen, eine Gegenouverture zum Manfred komponirt". (Bl. 337, Mus. Nachlass).

Gedeelte uit "Manfred Meditation (No. 38, Janz)

piano

Nietzsche beschrijft in een ontwerpbrief aan von Bülow zijn gevoelskanalen, waarlangs het dionysische element in deze Manfred-muziek tot uiting is gekomen:

"Dagegen überkam mich mitunter ein so barbarisch-exzessives Gelüst, eine Mischung von Trotz und Ironie, dass ich- ebenso wenig wie Sie scharf empfinden kann, was in der letzten Musik als Ernst, als Karikatur, als Hohn gemeint. Meinen nächsten Hausgenossen (o die boni) habe ich es als

Pamphlet auf die Programmmusik zum Besten gegeben. Und die ursprüngliche Charakterbezeichnung der Stimmung war cannibaldo. Dabei ist mir nun leider klar, dass das Ganze dieser Mischung von Pathos und Bosheit, einer wirklichen Stimmung absolut entsprach und dass ich an der Niederschrift ein Vergnügen empfand, wie bei nichts früherem... Dabei bin ich...unendlich weit entfernt, von dieser halb psychiatrischen Musikerregung aus, Wagnersche Musik zu beurteilen und zu verehren. Von meiner Musik weiss ich nur eins, dass ich damit Herr über eine Stimmung werde, die, ungetillt, vielleicht schädlicher ist.

In 1873 schrijft Nietzsche zijn laatste compositie n.l. de "Hymnus auf die Freundschaft". Het thema vriendschap heeft in Nietzsche's leven een zeer belangrijke rol gespeeld. De Hymne aan de vriendschap droeg hij op aan zijn grote en - zoals ook later zou blijken - meest betrouwbare vriend Overbeck, die samen met hem in hetzelfde huis in Basel woonde, met wie hij eindeloos discussieerde, door wie hij soms sterk werd beïnvloed en met wie hij vaak piano 4-handig speelde.

Hymnus auf die Freundschaft (No. 40c, Janz)

piano solo

Bijna tien jaar later heeft Nietzsche het muziekgedeelte van de Hymne uit zijn laatste compositie gelicht en voorzien van de tekst van een gedicht dat Lou Salomé schreef en hem schonk. Dat gebeurde in de loop van 1882. De nieuwe versie werd een lied dat de titel heeft van het gedicht van Lou Salomé "Gebet an das Leben". Het commentaar dat zijn vriend en componist Peter Gast n.a.v. dit lied aan Nietzsche schreef was lang niet mals:

"Um nochmals aus die Grundstimmung Ihrer Musik zurückzukommen: sie klingt mir christlich, ja, ich würde, wenn Sie mir die Musik ohne Text mitgeteilt hätten, sie für einen Kreuzfahrer-Marsch gehalten haben, - christlich-kriegerisch; bei den nicht seltenen schrillen Dissonanzen habe ich die Vorstellung an hinander prallender Schilde... es kommt da eine gegnerische, feindsuchende, kriegerische Empfindung zum Ertönen".

Gebet an das Leben (No. 41, Janz)

zang en piano

Omdat zijn "Gebet an das Leben" zo sterk gekoppeld was aan zijn kortstondige maar buitengewoon belangrijke en vertrouwelijke vriendschap met Lou Salomé, bewerkte Nietzsche zijn vriend Peter Gast net zo lang tot deze het geheel arrangeerde en instrumenteerde voor gemengd koor en orkest. Daarna bewoog hij hemel en aarde bij allerlei dirigenten zijn "Hymnus an das Leben" (zoals de titel nu luidde) uit te voeren. Tevergeefs. En het is tragisch dat hij juist deze muziek, - zo kort voor zijn geestelijke aftakeling - niet heeft kunnen horen. En in 1887 schrijft hij n.a.v. deze door hem zo geliefde compositie aan Peter Gast:

"Hiermit übersende ich Dir als meinem ältesten Freund und Bruder in arte musica, das Einzige, was von meiner Musik übrig bleiben soll - eine Art Glaubensbekenntnis in Tönen, das sich dazu eignen möchte, einmal "zu meinem Gedächtniss" gesungen zu werden. Denn so ein Philosoph, wie ich, der durchaus keine Gegenwart hat und haben will, hat vielleicht ebendamit eine kleine Anwartschaft auf "Zukunft". Kannst Du Dir dieses kleine (Chor) werk nicht einmal vorführen lassen"?

In 1888, één jaar voor zijn krankzinnigheid, en waarin hij zich soms uiterst merkwaardig uitlaat en gedraagt, schrijft Nietzsche de volgende zeer persoonlijke en veelzeggende woorden:

"Musik gibt mir jetzt Sensationen, wie eigentlich noch niemals... Es ist, als ob ich in einem natürlicheren Elemente gebadet hätte. Das Leben ohne Musik ist einfach ein Irrtum, eine Strapaze, ein Exil".

Amsterdam 15 febr./ 2 maart 1981

Chaim Levano